

УДК 811.161.2 : 81'367.622

О. В. Меркулова

ІМЕННИКИ З СУФІКСОМ -ЄТ-/-АТ-/-ЯТ- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НАЗВИ ІСТОТ)

Меркулова О. В. Іменники з суфіксом -єт-/-ат-/-ят- в українській мові (назви істот).

Субстантивів, до формальної структури яких входить суфікс **-єт-**, упродовж усіх періодів розвитку української мови нараховується чимало. Продуктивністю формант **-єт-** відзначався вже у праслов'янську добу й виступав передусім у функції суфікса, що творив назви недорослого потомства. Тісно пов'язане з цим значення деминутивне, гіпокористичне. У давньоруськоукраїнській мові суфікс **-'ат-** (називний відмінок **-'а**), рідше **-ат-** (називний **-а**) брав участь головно у творенні назв дитинчат звірів. Цей формант служив також засобом деривації найменувань недорослих дітей. У наступні періоди розвитку української мови коло іменників з **-ат-/-ят-**, окрім збереження давніх похідних, розширюється також у результаті індивідуально-авторського словотворення.

Ключові слова: суфікс, формант, іменник середнього роду, назви істот, nomina personalia.

Меркулова О. В. Имена существительные с суффиксом -єт-/-ат-/-ят- в украинском языке (одушевленные наименования).

Субстантивов, в формальную структуру которых входит суффикс **-єт-**, на протяжении всех периодов развития украинского языка насчитывается много. Продуктивностью формант **-єт-** отличался уже в праславянскую эпоху и выступал прежде всего в функции суффикса, образующего названия маленького потомства. Тесно связано с этим значение деминутивное, гипокористическое. В древнерусскоукраинском языке суффикс **-'ат-** (именительный падеж **-'а**), реже **-ат-** (именительный **-а**) принимал участие в основном в образовании названий детенышей зверей. Этот формант служил также средством деривации наименований маленьких детей. В последующие периоды развития украинского языка круг существительных с **-ат-/-ят-**, кроме сохранения древних производных, расширяется также в результате индивидуально-авторского словообразования.

Ключевые слова: суффикс, формант, существительное среднего рода, одушевленные наименования, nomina personalia.

Merkulova O. V. Nouns with suffixes -єт-/-ат-/-ят- in the ukrainian language (animate names).

Throughout all periods of the Ukrainian language, there have been many substantives, the formal structure of which includes suffix **-єт-**. In Slavonic period, formant **-єт-** was rather productive and served primarily as a suffix that created the denominations of young offspring. Diminutive, hypocoristic meaning is closely associated with it. In old-Russian-Ukrainian language, suffix **-'ат-** (nominative **-'а**), rarely **-ат-** (nominative **-а**) was involved mainly in the creation of the denominations of young animals. Further, this formant served as a means of derivation of children's denominations. In the following

periods of the Ukrainian language development the range of nouns with -ат-/-ят-, in addition to preserving old derivatives, grew as a result of individual author derivation.

Key words: suffix, formant, neuter noun, animate names, nomina personalia.

Актуальність розвідки. У слов'янській лінгвістиці суфікс **-ѣт- /-ат-/-ят-** не раз був предметом пильної уваги: широкий огляд його походження та специфікації у праслов'янській та сучасних слов'янських мовах маємо в роботі Ф. Славського [6, с. 11–19], окремих питань функціонування згаданого форманта в історії та сьогодні як слов'янських, так і української мови торкалися Н. Романова [2, с. 55–72; 1, с. 122; 5, с. 162; 4, с. 145 та ін.]. Однак дотепер лишалися не вивченими особливості становлення й розвитку цього суфікса в українській мові як одного з дериваційних маркерів назв істот. Відтак метою пропонованої статті є комплексний огляд історії та функційних аспектів форманта **-ѣт- /-ат-/-ят-** упродовж усіх періодів розвитку української мови.

За спостереженнями лінгвістів, цей тип основ виник у праслов'янську добу, продовжуючи індоєвропейські **n**-основи, які поширилися на слов'янському ґрунті суфіксом **-t-** [3, с. 295; 6, с. 11]. У поглядах на природу функції **-t-**, причин його появи в структурі суфікса серед мовознавців немає єдності [6, с. 18–19].

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА ДОБА

Суфікс **-ѣт-** у праслов'янській мові був досить продуктивним: нараховується кількадесят слів середнього роду з цим афіксом. Виступав він передусім у функції форманта, що творив назви недорослого потомства (звірів, птахів, рідше – людей). Тісно пов'язане з цим значення деминутивне, гіпокористичне, яке розвинулося із назв недорослих істот [5, с. 162].

Назви тварин. Найбільш помітною є група іменників, що мали лексико-словотвірне значення 'дитина, маля тварини, названої вивідним словом'. Приєднувався **-ѣт-** у такому разі в основному до субстантивів чоловічого роду, наприклад: **agnę* (ЭССЯ I 54) 'ягня' від основи **agn-*, яка у вільному вигляді слов'янським мовам невідома, усі ж вільні мотивувальні (**agnŭ* > **agnъ*) встановлені непрямым шляхом (огляд думок див. Там само I 54-55); **dojъcę* (V 55) 'молочне теля' від **dojъcъ* 'сосок'; **elenę* / **elenęte* (VI 19) 'олень' від **elenъ*; **golъbę* / **golъbęte* (215) від **golъbъ*; **gоsę* / **gоsęte* (VII 83) від *gоsъ* 'гусак'; **orъlę* / **orъlęte* [6, с. 12] від **orъlъ* 'орел'; **kurę* / **kuręte* (ЭССЯ XIII 120) 'курча' від **kurъ* 'півень' (129); **kurčę* / **kurčęte* (130) 'курча' від **kurъka*; **lisę* / **lisęte* (XV 140) 'лисень'; **lvę* / **lvęte* (XVII 102) 'левень' від **lvъ*;

**nazimьče* (XXXIV 68) ‘однорічне порося’ від **nazimьсь* ‘маленьке порося, залишене на зиму для вигодовування’; **osьlę* / **osьlęte* (XXXVI 87) ‘недорослий, молодий осел’ від **osьlbь*; **teľę* / **teľęte* ‘теля’ (ЕСУМ V 542), споріднене з лит. [*tēlias*], лтс. *teľš, teľēns* ‘тс’ (див. докладніше Там само), пор. також іє. **ten-* ‘тягти, натягувати, розтягувати’; **kozьlę* / **kozьlęte* [6, с. 12] від **kozьlbь*; **žerbę* / **žerbęte* (ЕСУМ II 193) ‘молодий кінь; взагалі дитинча парнокопитних’ (спор. з іє. **g(ū)erbh-* ‘матка’ – див. Там само) тощо.

Віддієслівних похідних небагато, а саме: **kl'usę* / **kl'usęte* (ЭССЯ X 60) ‘лоша, безпородний кінь, шкапа’ від **kl'usati* ‘бігти риссю, спотикатися, хитатися на бігу’ **ščenę* / **ščenęte* (ЕСУМ VI 504) ‘маля собаки, вовчиці, лисиці’ від іє. *(*s*)*ken-* ‘щойно з’являтися (розпукуватися), виникати, народжуватися’ (Там само) та ін.

Відіменникові реконструйовані назви недорослого потомства людей, надприродних та міфічних істот становили незначну в кількісному плані групу, а саме: **kněžę* (ЭССЯ XIII 201) ‘князівський син’ від **kněзь* ‘пан, володар’; **orbę* / **orbęte* від **orbь* ‘слуга, невільник’; **božę* / **božęte* [6, с. 12] від **boгь* ‘Бог’.

Демінутивно-гіпокористичну семантику мав десубстантив **otьročę* / **otьročęte* (ЭССЯ XXXVIII 116) ‘немовля, дитина, хлопчик’ від **otьroкь*.

Невелика група слів, мотивованих головно збірними іменниками, мала модифікаційне значення сингулятивності: **děte* (ЭССЯ V 12) ‘дитина’ від **děть* ‘дитина’; **děvьсę* (22) ‘маленька дівчинка, дівчина’ від **dęvьka*; **dobyтьčę* (48) ‘домашня худобина (одна тварина)’ від **dobyтькь* ‘худоба’; **skotę* / **skotęte* ‘одна худобина’ від **skotь* ‘худоба’; **zvęre* / **zvęrete* ‘одне звіря’ від **zvěрь*, **zvěri* [див. докладніше 6, с. 13].

Окрім десубстантивних похідних, у праслов’янській мові трапляються (переважно в діалектах) деривати відприкметникові та віддієслівні, наприклад: **blizьnę* (ЭССЯ I 122) ‘близнюк’ від ад’єктивної основи **blizьn-*; **golę* (VI 204) ‘хлопчик, безвусий юнак; пташеня без пір’я’ від **golь*; **malę* (XVII 155) ‘маля’ від прикметника **malь(ь)*; **nazimę* (XXXIV 67) ‘однорічне порося’ від **nazimь(ь)*; **nebožę* (106) ‘бідолаха’ від **neboгь* ‘бідний’; **pisklę* / **pisklęte* ‘пискля’ від **piskati* ‘пищати’. Спорадично трапляються відвигукові реконструкції, а саме **kutę* (XIII 139) ‘щеня’ від **kutь!*, що використовувалося для прикликання домашніх тварин [див. 6, с. 13].

ДАВНЯ РУСЬКОУКРАЇНСЬКА МОВА

У давньоруській мові, як уже згадувалося, суфікс *-ęt-* виступав у формі *-'at-* (називний відмінок *-'a*), рідше *-at* (називний *-a*), графічно

нерідко виступає юс малий. З цим суфіксом лексико-словотвірна група назв дитинчат звірів була однією з найбільших. Обстежені джерела киеворуської доби засвідчують успадковані з попереднього періоду деривати, наприклад: *щєня* (XI/1456 Ср III 1609); *показа ему ... осля* (1106-1108/XV ХД 27); *ягня* (XII/XVI ДЗ 8); *жеребѣя* (XII/XIV СлРЯ V 92); *скотѣ* (XII XXV 13); *клюсѣ* (Ср I 1230) ‘коник, жеребець’; *а за курѣ* 9 *коунѣ* (сп. 1282 ПР(С) 131). Новотвори мали здебільшого іменникову мотивацію, а саме: *козля (козья)* (1057 СлРЯ VII 226); *пья* (XI XXI 39) ‘щєня’; *овчѣте ... показа* (XI/XIII-XIV ХА 1920, 505); *гарѣ* (1114/XV Ср III 1665) ‘ягня’, співвідн. з *гарька* ‘молода вівця’ (др.пол.XIII Там само 1663); *поросѣ* (XII СДЯ VII 222); *ѣтѣ* (XII-XIII/XVI Ср III 1326).

Г. Богатова відзначає, що іменники розгляданої групи мають у своєму складі назви, які не співвідносяться (не однокореневі) з назвами дорослих тварин: *щєня, ягня, поросѣ, жеребѣя, гарѣ*. Значення дитинчат у них передано всією основою [2, с. 59]. Треба думати, що це генетично більш давні структури. І лише пізніше, коли значення недорослості закріпилося й за суфіксом, виникли похідні типу *орель > орѣля*. Саме це, на думку дослідниці, зумовило перехід суфікса, який вичленовується, у продуктивний формант.

Дві з трьох назв *дїтей* були успадковані з праслов'янської мови, а саме: *младя* (1096 СлРЯ IX 187) ‘дитя, немовля’; *прелюбодѣиноу отроча порази бѣ* (XI/XIII-XIV ХА 136); *о слѣпъшемосѣ двѣма дѣтѣтѣма* (1106-1108/XV ХД 26).

СЕРЕДНЬО- та НОВОУКРАЇНСЬКА МОВА.

Як і в попередні періоди, найбільшою в кількісному плані групою є найменування *малят* тварин. З XIV століття фіксуються праслов'янські похідні, які нині входять до активного складу лексики, наприклад: *а в кухню по курети и по десети яецѣ* (п.1444 ССУМ I 530), *плодѣ курятѣ* (СлЛекс. 338), *курѣ* (БукГов IV 114) ‘курча’; *Били мясо, просята, Били печоне курчата* (1619 Інт 47), *курча* (СМШ I 361); *а оу ни(х) оупоускають ослы кони моулы. инъныята звѣрѣта* (XV Пов 13), *лев ... надѣ въсѣми звѣрѣты панует* (1609 УП 1992 161); *жеребѣ* (XV ССУМ I 358), *Его же в покори жеребѣя подымует* (п.тр.XVII УП 1992 90); *о ослѣти и жрѣбѣяти* (1556-1561 ПЄ 14зв.), *вуслѣ (услѣ)* (сер. XVI НП 42), *осля* (СлЛекс 66); *щєнѣ* (1643 Грам 15), *щєня* (СУМ XI 581) ‘маля собаки’; *ягнѣта ѱ(т)це(в)* (1655 ЛРК 50), *ягня* (СлЛекс 97); *олєня* (СУМ V 687) ‘маля оленя’.

Частина з успадкованих дериватів, поряд із розглядаєним

суфіксом, має у своєму складі варіант **-еня**, котрий, на думку дослідників, є специфічним явищем української мови в ділянці словотвору [1, с. 122], а саме: **голуб'я** (СУМ II 120) ‘пташа голуба’ (1984 О I 182) і **голубеня** (СУМ II 118), **гусеня** (II 198) і **гуся** (II 199) ‘пташа гуски’; **звіреня** (III 484) і **звіря** (III 486) ‘маля звіра’; **орленя** і **орля** (V 747) ‘пташа орла’. З часом на базі семантики недорослості в деяких похідних розвинулося значення сингулятивності, пор.: **звіря** зменш. до **звір** (III 486) і **звіреня** зменш. до **звір** (III 484); **курча** (Гр III 331, СУМ IV 414) ‘маля курки’ і **курченя** (1992 Чаб II 234) ‘курча’; **кутеня** (1992 Чаб II 234) ‘цуценя’, **куценя** (236) ‘цуценя’.

З давньокиївської доби відомі такі утворення: *але и коня и быдляти и поросати и гусем неволно есть имь гдѣ выпустити* (1545 Лит.м. 82 / С.189) ‘недоросла рогата худоба’, *да тут і величається, як порося на орчику* (1846 Куліш I 66).

З XVIII століття починається інтенсивне наповнення аналізованої групи новими похідними. Нерідко структури на **-(')ат-** мають варіантні утворення на **-еня**. Паралельно відбувається й розширення семантики більшості іменників, коли дериват на позначення недорослої істоти має також демінутивно-гіпокористичний відтінок.

Найбільше зафіксовано назв птахів, а саме: **вороненя** (СУМ I 740) ‘пташеня ворони або ворорна’; **гавеня** (II 8) ‘пташеня гави’; **гайвороненя**, **гайвороня** (15); **галеня** (19) ‘пташа галки’, з утинанням суфіксального **-к-**, **галча** (23), **галченя** (23) ‘пташа галки’; **горобеня** (134), **гороб'я** (135), діалектне **вороб'я** (1984 О I 144) ‘горобеня, молодий яструб’; **граченя** (СУМ II 165) ‘пташа грака’; **дрозденя** (421); **жайвороня** (503); **дятленя** (451); **журавленя** (547); **зозуленя** (III 678); **індича** (IV 26), **індиченя** (26), **гіндича** (СУМ III 61, 1992 Чаб I 228), **гіндиченя** (1992 Чаб I 228); **кача** (СУМ IV 123), **каченя** (124); **кібченя** (158) ‘пташа кібця’; **крижненя** (343) ‘пташа крижня’; **кряча** (380) ‘пташа крячки’; **ластовеня** (452); **лелеча** (474), **лелеченя** (474); **перепеленя** (VI 245); **пташа**, **пташеня** (VIII 379); **соколя** (IX 440) ‘зменш.-пестл. до *сокіл*’, **соколя**, **соколеня** (440, 439) ‘пташа сокола’; **солов'я**, **соловеня** (445); **сороча**, **сороченя** (466); **страусеня**, **страуся** (752, 753); **фазаненя** (X 550) ‘пташа фазана’; **чапленя** (XI 267); **чорногузеня** (XI 358); **шпача**, **шпаченя** (518) ‘пташа шпака’; **шуліченя** (560) ‘пташа шуліки’; **шуря** (611) ‘пташа *иура*, співочого птаха родини в'юркових’; **яструбеня** (658); **птиченя** (1992 Чабаненко III 294).

Очевидно, відвигуковим є плюратив **гирлята** (2013 МатіївБойк 97) ‘голуби’.

Назви малят тварин та маленьких чи молодих тварин (ссавців або

ЗЕМНОВОДНИХ): козеня (1424 ССУМ I 485, СМШ I 337, СУМ IV 211) від *коза*, **козленя** (СМШ I 334) від *козел*; *Иванъ самъ погналъ поискати овчати* (1489 Ч 14), *Пасу я овечата на шелявському лузѣ* (XVIII/XIX Інт 204), **овеча** (СУМ V 610) пестл. до *вівця*; **быдля** *говядо* (Син 101), *говядо: быдль* (БерЛекс 26), *Бог ... быдлат нерозумных спочивает* (1616 УП 1992 195), **быдля** (1886 Жел I 26) ‘те саме’; *не руште бичати* (1737 Інт 131), **бича** (XVIII Тимч 94) ‘теля, бичок’; **котеня, кошеня** (Гр III 292) від *кіт* та *кішка* відповідно, *Трое киценыя: Тігер, Мурза і Мазунчик (Liebling)* (1924 ВинничЩод II 364); *коза за 300000 марок, голуби, цуценя, курчатка* (Там само 222); *Колгоспні коненята клишоногі* (Гончар VII 492); **жабеня** (СУМ II 500) ‘маля жаби’, **жаб’я** (1984 О I 247) ‘жабеня’; **совеня** (СУМ IX 434) ‘маля сови’; **уженя** (1992 Чаб IV 154) ‘маленький вуж’; **вивірча** (1984 О I 97) ‘білочка’; **лоша** (СлЛекс 106), мотиваційна співвіднесеність цього слова з тюркськими *laša, alaša* ‘кінь для верхової їзди’ (див. докладніше ЕСУМ III 296) втрапилася, і, за нашими даними, в середньоукраїнський період воно вже сприймалося як іменник IV відміни; **гадыня** (Гр I 263) ‘маля гадюки’, **гаденя** (СУМ II 10) ‘маля гада’, **гадюченя** (II 11) ‘маля гадюки’; **котиня** (СМШ I 345), **кошеня** (СМШ I 346, СУМ IV 316), **котеня** (IV 309) ‘маля кішки’; **телінча** (1984 О II 283) ‘телятко’; **білченя** (СУМ I 185) ‘маля білки’; **бобреня** (206) ‘маля бобра’; **ведмеденя** (315) ‘маля ведмеда, ведмежа’; **ведмежа** (315), **ведмедча** (315) ‘маля ведмеда’; **верблюденя** (326) ‘маля верблюда’; **видреня** (392) ‘маля видри’; **вовча** (712) ‘маля вовчиці’, **вовченя** (185) ‘маля вовчиці’; **вугреня** (781) ‘маля вугра’; **зайча, зайченя** (III 136) ‘маля зайця’; **зубреня** (728) ‘маля зубра’ **зубря** (728) ‘маля зубра’; **їжаченя** (IV 59) ‘маля їжака’; **китеня** (155) ‘маля кита’; **коненя** (259) ‘зменш.-пестл. до кінь’, ‘лоша’; **кроленя** (364) ‘маля кроля’; **левеня** (459) ‘маля лева’; **лисеня** (489), **лисича** (490) ‘маля лисиці’; **лосеня** (548) ‘маля лося’; **мавпеня** (588) ‘маля мавпи’; **медведеня** (663) діал. ‘ведмежа’; **мишеня** (723) ‘маля миші’; **павученя** (VI 9) ‘маля павука’; **пацюченя** (103) ‘маля пацюка’; давню форму *пся* (див. вище) заступив новотвір **песеня** (341) ‘маля пса’, зменш. пестл. до *пес*; **раченя** (VIII 460) ‘маля рака’; **рисеня** (539) ‘маля рисі’; **сайгача** (IX 16) ‘маля сайгака’; **сарненя, серненя** (60) ‘маля сарни’; **сивуча, сивученя** (156) ‘маля сивуча, ссавця родини вухатих тюленів’; **слоненя** (375) ‘маля слона’; **собача, собаченя** (431) ‘маля собаки’; **соболя, соболеня** (433) ‘маля соболя’; **соменя** (454) ‘маля сома’; **тигря, тигреня** (X 109) ‘маля тигриці’; **тхореня** (332) ‘маля тхора’; **тюленя** (333) ‘маля тюленя’; **ховрашеня** (XI 103) ‘маля ховраха’; **хортеня** (131) ‘маля хортиці, самиці хорта’; **цاپеня** (180) ‘маля кози’ (від

цан); *цуценя* (252) ‘маля собаки’; *черепашеня* (306) ‘маля черепахи’; *шакаленя* (396) ‘маля шакала’; *шкاپеня* (470) зменш.-пестл. до *шкапа*; *щуря*, *щуреня* (611) ‘маля щуря’; *щученя* (611) ‘маля щуки’; *крабеня* (691) ‘маля краба’; *кунича*, *куниченя* (692) ‘маля куниці’ та багато інших.

Досить активно -(*)*ат* і його варіант *-еня* виступають також у процесі деривування *nomina personalia*. З попередніх епох у писемні тексти розгляданого періоду перейшли два іменники: *сис отроча даровано было* (п. тр. XVIII УП 104); *дѣтѣ* (1388 ССУМ I 341), *уродилося дитя* (ЛЮстр 126), *дитя* (1984 О I 217) ‘дитина’.

Твірними для майже всіх дериватів із лексико-словотвірною семантикою ‘дитина людини, названої мотивувальним словом’ виступали найменування осіб за соціальним статусом, посадою чи родовою належністю. Обстежені джерела середньо- та новоукраїнської мови засвідчують успадкований давній іменник князя: *И коли братьѣ княжа поидуть на корола* (1366 Роз 14), *оставляемъ (его) яко за кня (з) льва были за руски(х) княжатъ* (1415 87), *за покорными прозбами пановъ радъ нших дѣховных и светских и тежъ княжатъ* (1566 Брацл 135), *а в ридвані сидів, князь із княжам* (1846 Куліш I 106), *княжа* (СУМ IV 198). З розвитком на українських територіях системи державного та військового управління, запровадженням нових соціально-економічних відносин, а також із з появою нових посад, звань, занять і професій ця підгрупа лексики поповнюється кількома новотворами, перші з яких, за нашими спостереженнями, фіксуються в пам’ятках з XV століття, а саме: *шляхта* (XV ССУМ II 561) ‘дитина шляхтича’; *за покорными прозбами пановъ радъ нших дѣховных и светских и тежъ ... панятъ* (1566 Брацл 135), *Чи вчений прихвостень, чи паненя дурне* (п.пол.XIX Куліш I 452), *паненя* (СУМ VI 43) ‘дитина пана’; *Казал одному зъ своих пахолят входити* (1622 УП 327) від *пахолокъ* ‘слуга’; *короля, короленя* (УМС 371); *гетьманеня* (Яв I 139) ‘гетьманське дитя’; *козача* (СУМ IV 210) ‘дитя козака’; *мужица* (821) ‘дитя мужика’; *попеня* (VII 185) ‘дитина попа’; *селюча* (IX 119) ‘селянська дитина’ (*селюк*); *цареня* (181) ‘дитина царського роду’; *понабиравши собі з нашої слободи на літо батрачат* (Гончар VII 328).

Деривати на позначення дітей міфічних, казкових істот або цих же істот недорослих трапляються в обстежених джерелах нечасто: *госча* (XVIII Тимч 592) ‘казкова істота, дитина *госця*’, *бісеня* (Гр I 69, СУМ I 189) ‘чортеня’; *дияволеня* (СУМ II 293) ‘маленький диявол’; *чортеня* (XI 364) ‘зменш. до чорт’; *боженя* (1992 Чаб I 94) ‘дитя богів’.

З середньоукраїнського періоду в розглянутих джерелах віднаходимо незначну кількість найменувань (головно іменникової

природи) недорослих чи молодих осіб за родинним становищем, наприклад: *и си внучаты своими* (1378 Роз 26), *и оуноучато(м) ихъ. и праоуноучатѡ(м) ихъ. и працоурѡтѡ(м) ихъ* (1422 Рус 77); *дѣтѣмъ нашимъ и правнучатомъ нашимъ* (1499 31); *унуча* (СМШ I 106), *внуча* (СМШ I 106, СУМ I 710), *онуча* (СМШ I 106, СУМ I 710) ‘зменш.-пестл. до внук’, *внученя* (СУМ I 710) ‘зменш. до внука’; *байстря* (1886 Жел I 10) ‘позашлюбна дитина’ (співвідн. з нім. *bastard* ‘нешлюбна дитина’ – див. Етимолог. словник укр. мови I 118). Відтінок збірності має віддієслівний діалектний плюратив *зведєнята* (1984 О I 298) ‘пара молодих людей, хлопець і дівчина, прийняті за своїх бездітним подружжям. Вони одружуються, ведуть господарство, стають його власниками, але за це зобов’язані піклуватися про своїх названих батьків; пара людей, що невідомо звідкіля прийшла в село, одружилася й там стала жити’.

Помітно виокремлюється й невелика підгрупа назв недорослих осіб за національною, етнічною чи расовою належністю, а саме: *киргизя* (СМШ I 324) про малюнок («*Не знаю, чи получила вона моє Киргизя од Сізімонда?*»); *Чекання грузинят у гості* (1924 ВинничЩод II 537); *китайча, китайченя* (СУМ IV 155) ‘дитина-китаець’; *негрєня* (V 279) ‘дитина негра’; *татарєня* (X 42) ‘татарська дитина’; *турча, турченя* (328) ‘дитина турка’; *наближаються до нас із своїми терплячими япончатями* (Гончар VII 303).

Оказіональну природу мають *p.personalia* за характером політичних (рідше літературних) уподобань чи занять. Мотивувальними тут виступають прізвиська політиків чи літературних персонажів. Зібраний матеріал дає підстави говорити про те, що семантика недорослості тут зміщується в бік квалітативної конотації. За нашими спостереженнями, ця група номенів сьогодні є найбільш відкритою для творення нових одиниць, наприклад: *Грушенята дістали посади (чутки)* (1924 ВинничЩод II 49) ‘партійні одностудці М. Грушевського, організовані в Закордонній Делегації УПСР’; *А швондерята-юленята тацатся й пишаються від її такої поведінки* (2011 р., з мережі Інтернет) ‘послідовники булгаківського персонажа Швондера та колишнього прем’єр-міністра України Юлії Тимошенко’; *таке враження, що деякі журналісти-коломоїчата, отримали замовлення, засіли в окопах і вичікували: коли ж це Хюндаї поламається* (2012 р., з мережі Інтернет) ‘журналісти телеканалу “1+1”, який належить І. Коломоїському’; *путєня* (2015 Нелюба V 164) ‘дитина Путіна (зневажливо про прихильників-послідовників В. Путіна)’ тощо.

Поява варіантного суфікс **-ча**, як нам видається, зумовлена впливом аналогії до форм, у яких морфологічні зміни на межі твірної

основи й **-ѣт-** / **-(')ат** дали похідні типу *отроча* (< *отрок*), *старча* (< *старець*), *кунича* (< *куниця*) тощо.

Наші спостереження над функціонуванням цього, варіативного до основного **-ѣт-** / **-(')ат**, форманта підтверджують думку дослідників про те, що він спеціалізується ‘лише на вираженні значення малих істот’ [4, с. 145].

З кінця XVIII століття обстежені джерела засвідчують відіменникові найменування **малят** людей або, рідше, тварин: *І наши циганчата на те лихо ласи* (1747 Інт 177), *циганча* (Гр IV 429, СУМ XI 210) ‘циганська дитина’; *татарча* (СУМ X 43) ‘татарська дитина’; *байбарча* (1992 Чаб I 58) ‘син байбара’; *байдюча* (2015 Нелюба V 22) ‘дитина Байди’.

Демінутивно-гіпокористичними є утворення головно на позначення осіб, а саме: *Та вже сидить, дѣдча, собѣ тихо* (1737 Інт 132); *баранча* (1861 Закр 259, 1886 Жел 1886 I 13) ‘маленький баран’; *бовкунча* (Гр I 78) ‘маленький бовкун’; *стрижча* (IV 215) ‘стригун’; *Жайворонча* всю весну дзвенить над степом (Гончар VII 326) ‘маленький жайворонок’; *А за ними, молодими, І дівча одно пішло* (1847 Ш II 15), *дівча* (СУМ II 298, 1984 О I 218) ‘дівчина’; *дитинча* (СУМ II 288) зменш.-пестл. до *дитина*, *дітинча* (1984 О I 221) ‘дитина’; *кабанча* (СУМ IV 63) ‘маля кабана’; *свинча* (IX 72) ‘порося’, *змиychа* (1984 О I 313) ‘гаденя’; *вже, мов дикунчата, босі вискакуєм з хат* (Гончар 1988 VII 325); *напуває ... вигурівських парубків і навіть парубчат* (341); *якийсь із таких допитується в нас школярчат* (363); *ми, піонерчата, це в нервовій напрузі* (429); *лагерча* (1992 Чаб II 241) ‘дитина, що перебуває в таборі’.

На безпосередню вікову характеристику людини цей суфікс вказує в похідному **наймитча** (СУМ V 98) ‘малолітній наймит’.

З-поміж назв істот із цим суфіксом трапляються девербативи: *Перше потерча: Утопи!* (1911 ЛУкр V 237) ‘дитина, що вмерла нехрещена’, ‘загублена дитина’ (СУМ VII 406), *потирча* (1984 О II 125) від *потеряти*, *потиряти*; *пискунча* (1992 Чаб III 111) ‘пискля (про птаху)’; *викидча* (1920 Яв I 84, 1992 Чаб I 151) ‘викидень’; *відмінча* (СУМ I 606) ‘за народним повір’ям, чортеня, яким підмінена дитина’ (*відмінити*).

Обстежений матеріал дає підстави стверджувати, що основні функції суфікса **-ѣт-** / **-ат-** / **-ят-** були сформовані уже в праслов’янську добу. Відзначаючись продуктивністю, він брав участь у творенні здебільшого назв недорослих тварин та людей. У давньокиївську добу формант був радше регулярним, ніж продуктивним, оскільки джерела цього періоду фіксують головно успадковані давні деривати. Активне поповнення

найменувань аналізованої категорії відбулося в середньоукраїнський та новоукраїнський період. У сучасній українській мові словотвірні моделі з **-ат/-ят/-енят/-чат-** є запитаними в індивідуально-авторському та оказіональному словотворенні. Якщо говорити про особливості мотивації іменників на **-ѣт- /-ат/-ят/-енят/-чат-**, то панівна більшість утворень від праслов'янської доби й дотепер є результатом приєднання цього афікса та його варіантів до іменикових основ на позначення істот. Лише зрідка базою для творення нових слів виступають інші частини мови (дієслова, прикметники і спорадично – вигуки).

Перелік скорочень джерел

- БерЛекс** Лексикон словенороский Памви Беринди : [підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука ; надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – XL, 272 с.
- Брацл** Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років : [текст ; упор. М. Крикун, О. Піддубняк]. – Львів, 2008. – 1218 с.
- БукГов** Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. 1–6. : [ред. кол. К. Ф. Герман, К. М. Лук'янюк, В. А. Прокопенко]. – Чернівці : Чернівецький держ. ун-т, 1971–1979.
- ВинничЩод.** Винниченко В. Щоденник : у 2-х т. / В. Винниченко. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980-1983.
- Гончар** Гончар О. Твори в семи томах / О. Гончар. – К. : Дніпро, 1987–1988.
- Гр** Словарь української мови [упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко]. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
- Грам** Граматика слов'янська Івана Ужєвича : [текст; підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький]. – К. : Наукова думка, 1970. – 432 с.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови [за ред. О. С. Мельничука] : у 7-и т. –Т. 1–6. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
- Ж** Желєхівський Є. Малорусько-німецький словник : / Є. Желєхівський, С. Недільський. – Львів : Друкарня т-ства ім. Т. Шевченка, 1886. – Т. 1–2. – 1117 с.
- Закр** Закревській М. Старосвѣтскій бандуриста. Кн. третія. Словарь малоросійских ідіомовъ : / М. Закревській. – М., 1861. – С. 247–628.
- ЗизЛекс** Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма Славеноросская. – К. : Наукова думка, 1964. – 203 с.
- Інт** Українські інтермедії XVII–XVIII ст. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.
- Лит. м.** Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року : [підгот. Кравченко В. М.]. – К., 2005. – 599 с.
- ЛЮстр** Острозький літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1970. – С. 125–140.
- ЛРК** Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. [підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило]. – К. : Наукова думка,

1986. – 222 с.
- ЛУкр** Леся Українка. Зібрання творів : у 12-и т. – К. : Наукова думка, 1975–1977.
- МатіївБойк** Матіїв М. Д. Словник говірок центральної Бойківщини / М. Д. Матіїв. – Київ–Сімферополь, 2013. – 601 с.
- Нелюба V** Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник [заг. ред. А. Нелюби]. – Х. : ХІФТ, 2015. – 220 с.
- НП** Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения Ласло Дэже. – Дебрецен, 1985. – 525 с.
- О** Онишкевич М. Г. Словник бойківських говірок / М. Г. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1-2.
- ПВИ** Повесть о Варламе и Иосаафе // Памятники литературы древней Руси. XII век : [вступит. статья Д. С. Лихачева ; сост. и общая редакция А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева]. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 198–225.
- ПЄ** Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Трансклітерований текст. Словопоказчик : [вид. підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко; наук. ред. В. В. Німчук]. – К., 2001. – 700 с.
- ПР(С)** Правда русская. Синодально-троицкая группа : [тексты подготовил к печати В. Любимов и др. ; ред. М. Греков]. – М.-Л., 1940. – С. 120–146.
- Роз** Проф. Вол. Розов. Українські грамоти. – К., 1928. – Том 1: XIV в. і перша половина XV в. – 260, 83 с.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : [гл. ред. Р. И. Аванесов]. – М.: Русский язык, 1988–2008. – Т. 1–7.
- Син** Синоніма славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская : [підгот. текстів пам'яток і вступ. статті Німчука В. В.]. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 91–172.
- Сл.Лекс** Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинській // Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. Німчук В. В. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 58–418.
- СлРЯ** Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.
- СМШ** Словник мови Шевченка : у 2-х т. – К. : Наукова думка, 1964. – Т. 1–2.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб, 1843–1912. – Т.1–3.
- ССУМ** Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2-х т. – К. : Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ** Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- Тимч** Історичний словник українського язика : [за ред. Є. Тимченка]. – Харків-К. : ДВУ, 1930–1932. – Т.1. – XXIV, 937 с.
- УмС** Уманець М. и Спилка А. Русско-украинский словарь / М. Уманець, А. Спилка. – Берлін, 1924. – 1149 с.
- УП** Українська поезія : середина XVII ст. [упор. В. І. Кречотень, М. М. Сулима]. – К. : Наукова думка, 1992. – 680 с.
- ХА** Истринь В. М. Книги «временны» и «образны» Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе : [текст, изслѣдование и словарь]. – Петроград, 1920. – Т.1. Текст

- ХД** Житие и хождение Даниила Русьския земли игумена // Памятники литературы Древней Руси. XII век : [вступит. статья Д. С. Лихачева; сост. и общ. редакция А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева]. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 24–115.
- Ч** Уривки з Четї 1489 р. // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. – Л. : Прогресс, 1928. – С. 1–107.
- Чаб** Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992.
- Ш** Шевченко Т. Твори : у 5-и т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1970–1971.
- ЭССЯ** Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд [под ред. О. Н. Трубачева]. Вып. 1–38. – М. : Наука, 1974–2007.
- Яв** Яворницький Д. Словник української мови. Т. 1. / Д. Яворницький. – Катеринослав: Слово, 1920. – 412 с.

Література

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Богатова Г. Из истории древнерусских существительных со старой основой на -е / Г. А. Богатова // Вестник МГУ. – 1958. – №2. – С. 55–72.
3. Мейе А. Общеславянский язык / М. Антуан / [пер. с франц., общ. ред. С. Б. Бернштейна]. – М. : Изд-во иностранной л-ры, 1951. – 491 с.
4. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : [монографія] / В. П. Олексенко. – Херсон, 2005. – 335 с.
5. Романова Н. П. Словотвір. Іменники / Н. П. Романова // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов : [ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 113–174.
6. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowian`skiego // Słownik prasłowian`ski / F. Sławski. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. – Т. 1-3. – 1974–1979.

Стаття надійшла до редакції 28.07.2015 р.

УДК 811.161.2'36

Т. А. Нестеренко

ІМПЕРАТИВНІ СИТУАЦІЇ: ЇХНІ ОЗНАКИ, СТРУКТУРА, СКЛАД

Нестеренко Т. А. Імперативні ситуації: їхні ознаки, структура, склад.

У статті на тлі категорійної семантики, структури та функціональних можливостей імператива досліджено ознаки, структуру й склад імперативних ситуацій та їх репрезентацію в українській мові.

Ключові слова: імператив, комунікативна ситуація, імперативна ситуація, потенційна модальність, суб'єкт волевиявлення, суб'єкт-адресат, суб'єкт-виконавець.